

І. К. Патріляк

З історії Другої світової війни

І. К. ПАТРИЛЯК (Київ)

Військовотворчі заходи ОУН(Б) у липні—вересні 1941 р.

В українській історичній літературі останніх років традиційно склалося так, що дослідження військовотворчих заходів ОУН(Б) під час німецько-радянської війни обмежалося здебільшого вивченням діяльності УПА. В той же час зусилля Революційного проводу, спрямовані на створення власних збройних формувань до кінця 1942 р., досі залишаються маловідомими. Однак лише детально з'ясувавши успіхи та прорахунки оунівців на цьому шляху, можна уявити дійсно реальну картину передісторії УПА, зрозуміти звідки в жовтні 1942 р. у повстанців з'явилися непогано підготовлені офіцерські кадри, навчений рядовий склад, бази зі зброєю та військовим спорядженням.

Слід зазначити, що намагання бандерівського Проводу влітку 1941 р. створити Українську національну революційну армію (УНРА) було заздалегідь запланованою акцією, яка цілком логічно вписувалася у передвоєнні плани ОУН(Б), згідно з якими формування революційного війська вважалося перехідним етапом до організації регулярних збройних сил.

Своєрідною правовою базою для створення армії відродженої держави став Акт про державну незалежність, виголошений у Львові 30 червня 1941 р. Для надання максимальної легітимності діям “похідної групи” Я. Стецька, яка мала проголосити самостійність¹, Революційний провід одразу після квітневого Великого збору розпочав підготовку до створення з найвідоміших представників української еміграції надпартійного загальнонаціонального координаційного органу — Українського національного комітету. Цей комітет базувався у Кракові і дійсно об'єднав у своїх рядах багатьох відомих політичних діячів — А. Лівицького, П. Шкурата, В. Андрієвського, В. Петрова, І. Омеляновича-Павленка, С. Шухевича, В. Янова та ін. (загалом 113 осіб)². 22 червня 1941 р., у день вторгнення німецьких військ на територію СРСР, Національний комітет провів свої установчі збори під головуванням доктора В. Горобового. На них було вирішено надати Я. Стецьку повноваження проголошувати незалежність у Львові³.

У зв'язку з цим ввечері 30 червня 1941 р. група Я. Стецька скликала у Львові Законодавчі збори західноукраїнських земель. Вони відбулися в залі товариства “Просвіта”, де за традицією українська громада міста організовувала різноманітні урочистості. На цьому зібранні й було узгоджено основний текст Акта відновлення незалежності, який близько 20 години повідомив головуєчий на засіданні Я. Стецько⁴. В документі заявлялося, що “волею українського народу, Організація українських націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України. Організація українських націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває увесь український народ не складати зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена суверенна українська влада”⁵. І далі: “Новопостаюча Українська держава буде тісно співпрацювати з нацією-

нал-соціалістичною великою Німеччиною, що під проводом свого вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі і світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації”. У декларації підкреслювалася також переконаність у тому, що “Українська національна революційна армія, яка твориться на українській землі, боротиметься з союзною німецькою армією проти московської окупації за суверенну соборну Державу і новий, справедливий лад у цілому світі” ⁶.

Наступного ж дня Акт відновлення державності привітали українські владики — глава Греко-католицької церкви митрополит Кир Андрей (Шептицький) та луцький єпископ Православної церкви преосвященний владика Полікарп. У своєму пастирському листі митрополит Андрей наголошував на тому, що “воєнні часи вимагають ще многих жертв, але діло, розпочате в ім’я Боже й з Божою благодаттю, буде доведене до успішного кінця”. В архипастирському посланні владики Полікарпа, в свою чергу, висловлювалася надія на панування в майбутній державі непорушного принципу: “Один Бог, одна нація і спільна краща будучність” ⁷. Із словами духовних лідерів народу перегукувалися також і привітання, вміщені у першому числі інформаційного листка Українського національного комітету, який вітав “перший уряд відновленої соборної Української держави”, закликаючи громадян до “послуху, карності та співпраці” ⁸.

Однак більшість еміграційних українських осередків (хто обережно, а хто й відверто вороже) негативно поставилася до проголошення Акта від 30 червня. Особливо активно висловлювали обурення мельниківці, які щоразу у своїй пресі стверджували, що львівські події лише “компрометують ідею української державності”, бо ж “Українську державу з волі всього українського народу було проголошено ще IV Універсалом” ¹⁰. З точки ж зору сьогодення “компрометацію” ідеї української державності можна вбачати скоріше за все у тому факті, що Революційний провід одразу не відмовився від своїх утопічних сподівань на допомогу Німеччини й не зайняв на початку війни більш чіткої й однозначної позиції стосовно окупаційних військ та адміністрації. Як слушно зазначав непримиренний опонент ОУН(Б) отаман Т. Бульба-Боровець, Акт 30 червня 1941 р. через недостатню відмежованість від німців коментувався у світовій пресі не інакше, як “акт держави-сателіта”, а це, на думку Боровця, давало підстави недругам України стверджувати, ніби відновлена Українська держава прагне тісного союзу з державами осі, що не відповідало “дійсному стану речей” ¹¹.

Чітко дотримуючись своєї концепції поетапного творення регулярних військ, оунівці одразу ж після проголошення самостійності спробували створити перші частини революційних збройних сил. Уже на початку липня 1941 р. у Львові та його околицях були розповсюджені звернення Крайового провідника ОУН(Б) на Матірних українських землях І. Климова (підписані псевдонімом — лейтенант Легенда) із закликами до створення УНРА. Ці звернення вийшли під такими заголовками: “Український народі!”, “Громадяни!” та “Громадянам Української Держави!” Підписані вони всі однаково — “Крайовий Провід на МУЗ. Начальний комендант Української Національної Революційної Армії. Лейтенант: Легенда”. Важко точно встановити, яка з листівок першою побачила світ. Лише здійснивши текстовий аналіз документів, можна припустити, що першою була надрукована відозва “Український народі!” Вона найменш конкретизована і складається фактично з цілої низки закликів та полум’яних гасел. Крайові лідери ОУН(Б) задекларували у листівці, що з початком війни вони відмовилися від підпільної діяльності й розпочали відкриту збройну боротьбу. Метою боротьби є відстоювання новопроголошеної незалежно-

сті, яка дає юридичні підстави Проводу ОУН(Б) закликати український народ до збройної боротьби.

Оунівські керівники у своєму зверненні зазначали: “Український народ! Ти ніколи не кидав зброї. Ти в тисячолітній боротьбі здобув і закріпив за собою на віки одну з найкращих частин землі-світу. Не кидай зброї і тепер. Бери її в свої руки. Нищ ворога. Вставай до будови Української самостійної соборної держави. Вставай в лави Української національної революційної армії, в лави ОУН”¹².

Читаючи документ, нескладно помітити, що його автори, перебуваючи в ейфорійному стані, навіть найменшою мірою не конкретизували своїх радикально-революційних гасел. Захоплення патріотичною риторикою було таким великим, що вони забули відділити свою Організацію від загальнонаціональної армії. Очевидна декларативність першого звернення змусила Провід ОУН(Б) невдовзі скласти ще одну відозву, в якій дещо детальніше розкривалися погляди на процес творення революційних збройних сил. У документі, зокрема, зазначалося: “В бій з окупаційними бандами відвічного московського варварства вже вступили передові відділи української збройної сили, відділи бойового поготівля ОУН. Українську революційну збройну силу становить нині Українська національна армія і Український військовий легіон, які підуть під єдине керівництво Проводу Організації українських націоналістів і вождя Степана Бандери”¹³. З цього документа можна зрозуміти, що І. Климів та його найближчі соратники передбачали створити революційні збройні сили з українських легіонів (батальйони “Нахтігаль” і “Роланд”) та розрізнених партизансько-повстанських груп ОУН(Б), які зі значним перебільшенням названі “Українською національною армією”. Для революційної збройної сили визначалися й цілком конкретні завдання: “збройна боротьба з окупаційними московськими військами, очищення всієї української землі від ворожих сил, оборона Української держави і її кордонів, безпека життя, праці і майна всіх громадян Української держави”¹⁴.

Важливим моментом, що знайшов своє відображення у цитованому зверненні є фрагмент тексту, в якому подається ставлення керівництва ОУН(Б) до окупаційних військ. В одному абзаці крайові провідники досить лаконічно викликали думки, які панували в Революційному проводі напередодні і в перші тижні німецько-радянської війни й полягали у виключно позитивному сприйнятті гітлерівських військ, як союзницької армії¹⁵.

Найцікавішою, на наш погляд, є заключна частина аналізованого документа, яка розкриває деякі механізми і шляхи формування УНРА. Фактично, завершальні абзаци листівки стали своєрідним наказом: “Громадяни! Вся територія української землі від ворожих сил ще не звільнена. Інтереси українського визволення вимагають цілковитого розгромлення всіх ворожих сил і повного їх знищення. З боку української нації і її організованих сил потрібні тому надзвичайно великі зусилля і концентрація всіх дій і засобів. Ввиду цього наказую: всім українським, стихійно створеним бойовим групам, повстанчим відділам і загонам негайно підпорядкуватися командуванню Української національної революційної армії та передати в її даліше розпорядження все військове майно і засоби. Даліше самочинне творення збройних відділів заборонене. До тих, що не виконують цього наказу, будуть застосовані з усією рішучістю революційні заходи як до зрадників і шкідників держави. Спіймані зі зброєю у руках будуть розстріляні на місці”¹⁶.

Тобто, головним методом і шляхом формування Революційної армії мала бути реорганізація за усталеним військовим зразком усіх стихійних партизансько-повстанських відділів. Щоб додати ваги своїм словам, ке-

рівники крайової ОУН(Б) (значно переоцінюючи власні можливості) вдалися до погроз впровадити жорсткі дисциплінарні заходи, які були цілком у дусі воєнного часу. Однак намагання бандерівців у липні 1941 р. певним чином монополізувати право на будівництво збройних сил мало, на жаль, негативні наслідки. Така постановка питання відштовхнула від співпраці досвідчених українських офіцерів — учасників громадянської війни, котрі були ідейно ближчими до т. зв. “уенерівського табору” або до мельниківської Організації. Та й підпорядковуватися 26-річному коменданту УНРА, лейтенанту Легенді, старші за віком генерали й полковники не поспішали з цілком зрозумілих особистих міркувань.

Найбільш інформативним документом, котрий стосується спроб створення УНРА влітку 1941 р., є третя відозва “Коменданта УНРА, лейтенанта Легенди”. Ця листівка увібрала в себе головні моменти, про які йшлося у двох попередніх зверненнях, але найважливішим є те, що деякі думки, які в перших двох відозвах намічалися тільки своєрідним пунктиром, у третій знайшли своє чітке відображення й трактування. Вже з перших рядків звернення легко помітити факт підвищення складності завдань, які ставилися І. Климовим перед підлеглими. При тому завдань скоріше утопічних, ніж реальних. Незважаючи на повну відсутність будь-якого матеріально-технічного та кадрового забезпечення, “начальний комендант” наказує створити “Центр українських повітряних військ та Центр української панцирної зброї”, до яких мають добровільно прийти всі українські танкісти і льотчики ¹⁷.

У третій відозві міститься також детальне пояснення позиції ОУН(Б) стосовно окупаційних військ. У ній особливо підкреслювалося, що німецький вермахт вважається союзником України через те, що: “головна роль у першій стадії війни на Сході належить німецькій армії. Поки німці будуть битися з москалями, ми мусимо створювати свою сильну армію, щоб потім спільними зусиллями приступити до поділу світу і до його впорядкування” ¹⁸.

Досить дивна позиція націоналістичного керівництва, яку можна пояснити лише невмотивованою вірою в те, що німці чомусь зобов’язані не лише усунути радянську владу з України і сприяти створенню Української держави, але й потім поділитися з українцями всіма окупованими територіями. Очевидно, що подібне ставлення до Третього рейху підігрівалося багатьма щедрими обіцянками, які роздавали керівники вермахту нездово до вибуху війни всім без винятку українським емігрантським лідерам.

У 6-му та 7-му параграфах звернення до “Громадян Української держави” йдеться про обмундирування, відзнаки та першочергові завдання УНРА. Зокрема передбачалося, що солдати й офіцери носитимуть червоноармійські уніформи, з яких знімуться всі відзнаки РСЧА, а натомість, “на рукавах, вище ліктя лівої руки буде пришита синя опаска (10 см шириною) із золотим написом “Українське військо”. Старшини й підстаршини носять жовто-сині опаски з Тризубом”. Всі солдати УНРА мали скласти присягу на “вірність і карність нації, Українському уряду і Проводові українських націоналістів” ⁹. Планувалося, що першими завданнями Револьюційної армії стануть захоплення і контроль залізничних та військових об’єктів, складів і транспорту. У місцях, де не передбачалася постійна дислокація революційних Збройних сил, наказувалося створювати “Допоміжні органи оборони України”, до складу яких мусили увійти відділи української національної оборони — “Січові стрільці”, сформовані з громадян, нездатних до військової служби (підлітки та чоловіки похилого віку), які мусили виконувати функції народного ополчення (охоронна служба, боротьба з диверсантами, парашутистами і т. д.) ²⁰.

Згідно з десятим параграфом звернення-наказу, на всіх українських землях впроваджувався воєнний стан, внаслідок чого установи, майно громадян, господарств і підприємства, “всі громадяни, їхня праця та спосіб життя” підпадали під “верховну юрисдикцію і керівництво військових властей”. Проголошення військового стану, на думку І. Климова, мало забезпечити підпорядкування всього суспільного життя єдиній меті — створенню армії. Його запровадження покладалося на воєнні революційні трибунали, які наділялися практично необмеженими репресивними повноваженнями. Трибунали мали право виносити смертні вироки за будь-які проступки, кваліфіковані як злочини проти української нації та держави, моралі й публічної безпеки. Більше того, копіюючи методи більшовиків і нацистів, оунівці планували ввести на період воєнного стану “родову й національну відповідальність за злочини супроти Української держави та української армії”²¹. Сьогодні навіть важко уявити, до яких наслідків могла б призвести діяльність воєнних революційних трибуналів, наділених такими безмежними повноваженнями. Подібні жорстокі заходи, а точніше їх декларування, було спробою перестрахуватися перед тією анархією й децентралізацією, які були чи не найбільшим ворогом українських армій у роки революції й боротьби за державність у 1917—1920 рр.

Важливим документом, котрий також стосується формування УНРА, є військовий статут, виданий головним командуванням Революційної армії. На жаль, у жодному київському архіві не збереглося повного екземпляра цього документа, тому нам довелося працювати лише з його окремими сторінками. Датований матеріал 11 липня 1941 р., надрукований у Львові й головна увага в ньому приділяється організації піхотних частин. Зокрема зазначалося, що кожна піхотна частина повинна мати: “комендантів, зв’язок, відділ вогню, відділ штикового удару, відділ постачання”. Всі піхотні частини зобов’язувалися пройти належний військовий вишкіл, подбати про отримання однакової форми та озброєння²².

Однак наявність наказів, статутів і відозв ще зовсім не означають успіх при створенні реальних військових формувань. Тож, тепер нам належить з’ясувати, чи мали спроби організації УНРА щонайменше реальне втілення? Наприклад, отаман Т. Бульба-Боровець, характеризуючи бандерівську УНРА, користувався словами: блеф, провокація, відірваність від реальї, розрахунок на німецьку допомогу²³. Боровець (який у 1942 р. назве свою “Поліську Січ” Українською національно-революційною армією) однозначно стверджував, що УНРА в 1941 р. існувала виключно на папері та в гарячих головах оунівських провідників. Безумовно, можна погодитися з тим, що в розумінні цілісної, скоординованої, чисельної та належно підготовленої бойової сили УНРА не існувало в реальному житті, але все ж таки спроби її утворення принесли перші, хоча й дуже незначні, результати. Документи свідчать, що найбільші досягнення в будівництві Української армії мала Волинь, де керівником ОУН(Б) був надзвичайно енергійний і відважний підпільник В. Робітницький. Завдяки йому було сформовано сотню української армії у м. Вишнівець, яка 27 липня 1941 р. присягнула на вірність Україні та Державному правлінню²⁴.

Відділи УНРА організувалися в містечках Корець, Гоша, Межиріччя, Олександрія, Клевань, Тучин, Берестечко. Є детальні відомості про створення у м. Рівному “Першого куреня українського війська ім. Холодного Яру”. Після урочистої присяги його бійців на центральній площі міста було посвячено прапор частини (синьо-жовте полотнище, на одному боці якого було зображено Тризуб, а на другому — вміщено напис: “Воля Україні, або смерть”). Для казарми керівництво куреня пристосувало один з міських будинків, до якого завезли достатню кількість зброї,

боєприпасів, одягу, білизни, одіял та харчів. Солдатам, котрі носили цивільне вбрання, було пошито однакові військові шапки “мазепинки”. Особовий склад курення налічував 480 бійців (чотири сотні по 120 чол. у кожній), які проходили активну військову підготовку за курсом молодших офіцерів (підстаршин). Командував куренем комендант Остап (С. Качинський — один з перших командирів УПА) ²⁵.

З документів дізнаємося, що у м. Косові на Івано-Франківщині було створено один полк УНРА, який зумів організувати адміністрацію в окремому районі, не допускаючи деякий час на його територію угорських окупаційних частин ²⁶.

Архівні матеріали свідчать про те, що незначні відділи Української армії (чисельністю до 100 бійців) були сформовані в липні-серпні 1941 р. у містечках Зборів, Збараж, Терехів, Журавня, Заліщики, Радзівилів ²⁷. Аналіз цитованих вище джерел дає можливість стверджувати, що командуванню УНРА вдалося організувати близько 3—4 тис. солдатів, які були готові виконувати поставлені перед ними завдання. Хоча це, звичайно, було зовсім не те на що розраховувало націоналістичне керівництво. Для лідерів націоналістичного руху стало очевидним, що самотужки ОУН(Б) не зможе добитися швидких і серйозних успіхів у формуванні збройних сил. Організація потребувала значної підтримки і допомоги з боку німецьких військових чинників, але цієї допомоги не було. Українські націоналістичні кола ніяк не могли збагнути, чому німецькі військові, які до війни з СРСР радо йшли на співпрацю з українцями, з початком бойових дій відкидали всілякі прохання про допомогу у створенні армії. ОУН(Б), як і інші націоналістичні організації, продовжувала засипати канцелярію райхсміністерства у справах окупованих територій на сході пропозиціями створити українську армію, “яка ввійде у війну по боці Німеччини і вести буде її спільно з німецькою армією так довго, доки на всіх фронтах у сучасній війні Німеччина не переможе”. Автори цих заяв підкреслювали, що “словаки, румуни, мадяри, фіни, норвежці, данці і т. д. б'ються проти Москви, а українцям не дається тієї можливості. Національна гордість українців, народу-борців, має теж тут своє деяке значення. Українці бажають далі боротися проти Москви за самостійну Українську державу” ²⁸.

Однак керівники вермахту, вважаючи, що бандерівці грубо порушили домовленості, котрі існували між німцями й ОУН(Б) перед війною, чути не хотіли про жодну масштабну співпрацю з оунівцями. Про це під час розмови з Я. Стецьком відкрито заявив представник німецької окупаційної адміністрації, радник з українських питань полковник Бізанц ²⁹. Після того ж як 3 липня 1941 р. Бандера відмовився скасувати проголошення незалежності Української держави, німецьке керівництво остаточно переконалося в тому, що “прихильники Бандери”, які є винуватцями “політичної анархії у Львові”, повинні бути взяті під “почесний” арешт ³⁰. А вже через тринадцять днів була остаточно визначена доля українсько-німецької військової співпраці. 16 липня 1941 р. у штаб-квартирі фюрера у Східній Пруссії відбулася нарада, на якій були присутні Гітлер, Розенберг, Ляммерс, Кейтель, Герінг і Борман. На цьому таємному засіданні принципово вирішили наступне: “Ніколи не повинно бути мови про військову силу на захід від Уралу, навіть якщо нам сто років за це доведеться воювати. Всі наступники фюрера мають знати: безпека рейху можлива лише при відсутності чужого війська західніше Уралу. Захист цих територій від всіх можливих небезпек переймає на себе Німеччина. Залізним принципом залишається: ніколи не може бути дозволено, щоб хто-небудь, крім німця, носив зброю! Це особливо важливо, навіть якщо іноді видається простішим, щоб мати допомогу у війні, озброїти чужі підкорені народи, то це

неправильно! Одного дня це неминуче і, безперечно, вдарить по нас. Лише німець може носити зброю, а не слов'янин, не чех, не козак чи українець!"³¹

У приватній розмові 11 квітня 1942 р. Гітлер з притаманною йому впертістю підтвердив свою тезу про неможливість озброєння підкорених націй: "Найдурніше, що можна зробити на окупованих територіях, — це видати завойованим народам зброю. Історія вчить нас, що народу-володарю завжди судилася загибель після того, як він дозволяв підкореним народам носити зброю"³². (Забігаючи дещо наперед, принагідно зауважимо, що позиція Гітлера стосовно української армії не зазнала суттєвих змін і в 1943 р. Вже після Сталінградської катастрофи, 3 червня 1943 р. на нараді у ставці фюрера, при розгляді питання про можливість використання добровольців з числа народів СРСР для боротьби з Червоною армією у складі вермахту, знову було згадано про Україну. У своєму виступі Гітлер назвав абсурдною думку про те, що у разі створення Української держави вермахт отримав би у союзники мільйонну українську армію. "Ми нічого не одержали, жодного чоловіка! Це така ж фантазія, як і тоді (тобто у 1918 р. — Авт.)"³³.

З огляду на ставлення фюрера до питання співпраці з народами СРСР у військовій сфері вибору не було. Оунівцям не доводилося розраховувати на щонайменшу допомогу вермахту при створенні УНРА. Для остаточного з'ясування стану українсько-німецьких стосунків до Варшави (в якій тоді базувалися деякі структури ОКВ та абверу) відправилися Р. Ярий та І. Равлик. До польської столиці вони прибули 17 липня (через день після згадуваної вище наради у штаб-квартирі Гітлера, про яку оунівці, звісно, нічого не знали). Провівши ряд бесід з керівниками абверу, Р. Ярий змушений був констатувати: "Німці нас більше не потребують. (...) На Українських землях встановлять райхскомісаріат. Наше співробітництво скінчилось"³⁴.

Таким чином, протягом липня-серпня 1941 р. керівництво бандерівської ОУН зробило спробу організувати союзну з Німеччиною Українську національну революційну армію. Було проголошено створення командування УНРА і призначено її коменданта — І. Климова (Легенду). Лідери націоналістичного руху сподівалися, що з допомогою німецьких військових кіл їм вдасться організувати з розрізнених бойових груп оунівських підпільників боєздатні революційні збройні сили. Однак німці не пішли на співпрацю з ОУН(Б) у військовій сфері, вважаючи подібне співробітництво шкідливим для подальших колонізаційних планів німецької імперії. Без підтримки ж окупаційних військ оунівці власними силами зуміли створити лише декілька незначних військових частин, загальна чисельність особового складу яких не перевищувала чотирьох тисяч бійців. Перед ОУН(Б) постала невтішна перспектива: або зовсім згорнути свою діяльність, або піти на відвертий конфлікт з гітлерівцями й бути повністю знищеними (через те, що вийшовши з підпілля, Організація стала надзвичайно вразливою), або продовжувати шукати якихось прийнятних форм тимчасової співпраці з новими господарями України. Про перше не могло бути й мови, адже Організація, яка більше десяти років боролася у здавалося абсолютно безперспективних умовах глибокої конспірації не допускала навіть думки про те, щоб піти на відверту капітуляцію через доточасні труднощі. З іншого боку, протиставити німцям реальну збройну силу ОУН(Б) влітку 1941 р. теж не могла. Лишався тільки один реальний вихід спробувати знайти нові точки взаєморозуміння з окупантами. І такий вихід було знайдено. Він знову лежав у військовій площині, а точніше, у спільній діяльності, спрямованій на формування української міліції.

Досліджуючи питання, пов'язані з утворенням відділів української народної міліції, насамперед слід зазначити, що вона не є попередницею української допоміжної поліції. Якщо остання формувалася з добровольців (як правило, військовополонених червоноармійців) німецькою окупаційною адміністрацією за незначної участі (або взагалі без участі) українських політичних партій та груп, то перша, навпаки, формувалася з ініціативи ОУН(Б) при мовчазній згоді німецького військового керівництва.

Українська народна міліція за два місяці свого існування пройшла три етапи у своєму розвитку. Перший етап хронологічно можна окреслити датами 30 червня — 11 липня 1941 р., другий — 11 липня та 18 вересня того ж року. Третій етап немає таких чітких хронологічних меж і його можна датувати 18 вересня — серединою листопада 1941 р.

Перший етап створення і діяльності загонів народної міліції загалом збігся з описаними вище намаганнями організувати союзну з Німеччиною УНРА. Методи формування міліцейських частин дуже нагадували спроби організації армії. Та це й не дивно, адже плани створення народної міліції викладалися у тій самій інструкції “Боротьба й діяльність ОУН під час війни”, в якій висвітлювалися й інші військові наміри Революційного проводу. В окремому параграфі “Організація міліції” наголошувалося: “З моментом опущення населеного пункту большевицькими військами, належить негайно приступити до організації народної міліції”. Передбачалося, що до її лав будуть відібрані військовозобов'язані чоловіки віком від 18 до 50 років. У кожному селі мало бути до 10—12 міліціонерів, об'єднаних у відділ чисельністю 45—50 осіб. Командні пости в народній міліції, згідно із задумами керівництва ОУН(Б), мусили займати “знані націоналісти”. Озброїти міліцію розраховували трофейною радянською зброєю, а окремої форми одягу для міліціонерів на перші місяці не передбачалося³⁵.

Таким чином, у суворій відповідності до передвоєнних інструкцій, починаючи з кінця червня 1941 р., у місцевостях, покинутих Червоною армією та радянською адміністрацією, почали виникати перші загони народної міліції. На початку липня міліцейські відділи були створені у Львові, Тернополі, Станіславові, Луцьку, Рівному, Дрогобичі, Бориславі, Дубні, Рава-Руській, Городку, Оброшині, Радехові, Козовій, Вербі, Косові, Теребовлі, Вишнівці, Збаражі, Берестечку та інших містах і селах Західної України. Структура міліції була такою: в районному центрі утворювалося бюро народної міліції, яке вважалося своєрідним штабом Окружної команди, котру очолював місцевий військовий комендант. При коменданті знаходилися головні міліцейські сили району. Районному або окружному комендантові підпорядковувалися міські й громадські коменданти, які, в свою чергу, керували міліцейськими загонами того чи іншого міста або сільської громади³⁶. Чисельність цих відділів загалом рідко коли перевищувала сотню бійців.

Відомо, що після проголошення Акта відновлення державності німецьке командування на початку липня вдалося до акцій роззброєння та розпуску міліцейських загонів. Однак згодом військове керівництво збагнуло, що німецьких армійських і поліцейських частин не вистачає для підтримання елементарного порядку на окупованих територіях. Тому було вирішено все ж залучити українську міліцію до виконання правоохоронних функцій. Цей перехід до другого етапу в недовгому житті народної міліції ознаменувався наказом командуючого військовою округою тилу № 103 від 11 липня 1941 р. У ньому, зокрема, підкреслювалося: “В інтересах підтримання порядку й охорони життєвоважливих закладів, які належать українцям, допускається створення неозброєної української місцевої міліції. Її чисельність, за винятком менших населених пунктів, не

повинна перевищувати 1 % від усього населення. До місцевої міліції можуть зараховуватися лише ті особи, які перевірені СД і зареєстровані військовими органами як надійні. Уже створені загони міліції у зв'язку з цим розпорядженням необхідно перевірити і за даних умов очистити від сумнівних елементів. Щодо озброєння міліції, то тут діє наказ головного командувача військової округи тилу № 103 від 2 липня 1941 р. У тих місцях, де в особливих випадках ще дозволено озброювати міліцію, мова може йти лише про оснащення легкою зброєю. Відповідними складами зброї українська міліція немає права розпоряджатися. Вони повинні охоронятися військами або поліцією. По можливості до керівництва українською міліцією повинні залучатися офіцери або ж унтер-офіцери, які пройшли службу у старій австрійській або колишній польській арміях”³⁷.

Таким чином, німецьке командування пішло на серйозне обмеження сфери діяльності української міліції, а найголовніше, що в її рядах планувалася значна кадрова чистка, метою якої, безумовно, було вигнання з лав міліції усіх більш-менш відомих оунівців. Про значні масштаби репресій у середовищі міліції можна судити хоча б з того факту, що про них писали у доповідних записках на ім'я М. С. Хрущова радянські розвідники. Зокрема, в уже згадуваному нами розвідзведенні № 32/67 зазначалося: “Німецько-фашистська окупаційна влада широко практикує вербування до своїх каральних органів українських націоналістів для встановлення з їхньою допомогою фашистського “нового порядку” на окупованій території України. Комплектуючи апарат каральних органів за рахунок українських націоналістів, німецьке військове командування водночас суворо попередило своїх комендантів, щоб в каральні органи не допускалися “сумнівні елементи” із числа українських націоналістів”³⁸.

З документів дізнаємося, що службовці міліції, які були членами ОУН(Б), протягом липня-серпня 1941 р. знаходились у повній розгубленості й не мали жодних чітких інструкцій від свого керівництва. Та й чи можна було очікувати виважених вказівок, якщо самі провідники Організації, вже перебуваючи під домашнім арештом у Берліні, ніяк не могли остаточно визначитися із своїм ставленням до Німеччини. Так, 27 липня у меморандумі до німецького уряду, який пояснював позицію ОУН(Б) щодо Акта від 30 червня, наголошувалося: “Україна вважається дружельюбно настроєною до німців. Тому там не придатні ті заходи, які застосовуються в окупованих ворожих країнах, де життєвий порядок підтримує лише німецьке військове управління. Україна бажає далі разом з Німеччиною боротися за новий порядок у Європі і співпрацювати в усіх галузях”. Виходячи з цієї позиції, Револуційний провід пропонував створити у Львові тимчасову українську адміністрацію, т. зв. Українську крайову раду, яка матиме відділи: “управління, **міліції** (підкреслення наше. — І. П.), господарства, охорони здоров'я та ін.”³⁹

Як бачимо, лідери Організації не зуміли зайняти чітку позицію під час переговорів з німцями. З одного боку, вони були спантеличені відмовою гітлерівців визнавати їхні претензії на владу в Україні й ставленням до оунівських військових та міліцейських загонів, а з іншого, — ніяк не бажали піти на розрив з новою окупаційною владою, яка розгорнула репресії проти їхніх підлеглих. Більше того, така безмежна і відчайдушна надія на те, що німці змінять свою позицію щодо української незалежності, продовжувала мати місце навіть після включення Галичини до складу Генерального губернаторства. Ці безпідставні, утопічні сподівання окреслив Я. Стецько у своєму листі до Гітлера від 3 серпня 1941 р.: “Український народ сподівається, що підпорядкування (Галичини Генеральному губернаторству. — І. П.) є тимчасовим заходом, пов'язаним з військовими

діями на Сході, і що європейський Схід буде впорядковано по-новому на основі національного принципу та свободи народів, як це вже сталося в Центральній Європі під геніальним проводом Вашої Ексцеленції. Український народ сподівається, що із закінченням воєнних дій в Україні, Українська держава буде відновлена на всій українській етнічній території...”⁴⁰.

Безпринципна позиція Проводу щодо окупантів була викликана головним чином тим, що керівництво Організації перебувало в пошуках нової ідейної формули, яка б могла відповідати тогочасному становищу батьківщини, а до того за інерцією продовжувалося своє передвоєнне “загравання” з німцями. Керівництво ж німецької військової та цивільної адміністрації, збагнувши в якому глибокому психологічному цейтноті перебуває націоналістичний Провід, не зважало на жодні його вимоги і заяви. Німці не тільки не дозволили централізувати управління міліцією (чого добивалися бандерівці), а взагалі з вересня 1941 р. повністю переформували цю організацію. Після того як 18 вересня на нараді у гітлера райхскомісар України Е. Кох заявив, що йому потрібна не якась ефемерна міліція, а 20-тисячний корпус поліції⁴¹, в Україні розгорнулося формування поліцейських відділів. З цього моменту розпочався завершальний, третій етап історії української народної міліції, яка невдовзі перестала існувати у своєму первісному вигляді. Більшість її відділів була розпущена й лише частина з них зуміла зберегти свою організаційну структуру, як допоміжна українська поліція.

Восени 1941 р. з рядів міліції та поліції майже повністю виключили членів ОУН(Б)⁴². Зокрема, 14 листопада у наказі командувача оперативним тиловим районом групи армій “Південь” наголошувалося, що “створювані з місцевих мешканців допоміжні підрозділи поліції та вартові команди в жодному разі не повинні мати ознаки будь-якого українського формування майбутнього, бо вони служать виключно німецькій меті”⁴³. Не дивлячись на те, що бандерівці пробували проникнути в ряди поліції, особливо на східноукраїнських землях, закликаючи членів Організації спрямовувати до поліцейських частин щонайменше десять осіб “з кожної станиці ОУН(Б) на західноукраїнських землях”⁴⁴, їхні спроби здебільшого були безуспішними.

Остаточна ліквідація народної міліції відбулася в середині листопада 1941 р. А 25-го числа того ж місяця з’явилася секретна директива німецької поліції безпеки № 12/41, в якій йшлося про знищення членів ОУН(Б) “під виглядом грабіжників”⁴⁵. Наслідком цієї директиви стало справжнє полювання проти більш-менш відомих членів бандерівської організації. Німецькі карателі в першу чергу арештовували і розстрілювали організаторів органів місцевого самоврядування та відділів міліції. До початку 1942 р. нацисти відправили до концтаборів 300, а знищили 15 керівних діячів революційної ОУН⁴⁶.

Розгортання масштабних репресій не могло не підштовхувати лідерів ОУН(Б) до зміни свого ставлення до німецької окупаційної влади. Головну роль у вирішенні питання про зміну традиційного пронімецького курсу відіграв тогочасний “урядуючий провідник ОУН” М. Лебедь (який був висунутий на цю посаду після арешту Бандери і Стецька). З його ініціативи та під його керівництвом наприкінці вересня — на початку жовтня 1941 р. на одній з околиць міста Львова відбулася Перша конференція ОУН(Б). Її делегатами були найвідоміші націоналістичні лідери (з бандерівської Організації), котрі тоді ще перебували на свободі — М. Лебедь, М. Прокоп, Д. Мирон, І. Климів, В. Кук, М. Степаняк⁴⁷. Учасники конференції прийняли рішення, які можна характеризувати, як перші (покищо дуже обе-

режні та несміливі) кроки ОУН(Б) у напрямку розриву стосунків з нацистською Німеччиною. Дійшовши одностайного висновку про те, що Німеччина, яка, на думку оунівських лідерів, мала перемогти у війні, буде головною перешкодою на шляху відновлення української незалежності, делегати зборів виробили новий план дій Організації. Було вирішено працювати у двох рівноцінних напрямках. По-перше, користуючись усіма нагодами легальної роботи, пробувати проникати в різноманітні культурні, політичні, воєнізовані, адміністративні структури і при тому всіма силами впливати на їхню діяльність. А, по-друге, знову перевести основну частину організаційних кадрів на конспіративне становище і перейти до підривної антинімецької роботи, готуючись таким чином до тривалої боротьби з Третім рейхом⁴⁸. У підсумковій постанові, схваленій Першою конференцією ОУН(Б), наголошувалося, що найближчими завданнями Організації є: “пропагандивно-роз’яснювальна підготовка до активної боротьби з німецьким окупантом, розкриття німецьких планів поневолення і колонізації України; збір та магазинування (тобто складування. — **І. П.**) зброї; вишкіл нових провідних кадрів для визвольної боротьби”⁴⁹.

Перехід ОУН(Б) до опозиції німецькому окупаційному режимові був, очевидно, досить помітною акцією на тлі подій у підкореній нацистами Україні, бо про нього, між іншим, можна прочитати й у тогочасних радянських документах. У розвідувальному зведенні № 11 від 30 вересня 1942 р., складеному для секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова, повідомлялося: “Зникнення Бандери спочатку внесло сум’яття до рядів українських націоналістів. Однак подальші заходи військової влади спрямовані на обмеження впливу ОУН на українське населення (заміна українських націоналістичних прапорів на фашистські, розпуск бандерівської міліції і т. д.) протиставили значну частину оунівців німецьким завойовникам. В подальшому частина прихильників Бандери пішла у підпілля, розгорнувши антирадянську та антинімецьку діяльність під гаслом: “Україна — українцям”⁵⁰.

Довголітня історія УВО і ОУН однозначно засвідчує факти того, що кожного разу, коли Організація оголошувала про перехід у підпілля, вона невдовзі розпочинала активну збройну боротьбу проти своїх противників. Не стала винятком і Німеччина. Однак у 1941 р. в Україні точилася грандіозна війна, тож традиційні для передвоєнної ОУН незначні терористичні акції не могли повною мірою виправдати себе. Нові реалії вимагали масштабного протистояння Рейху, яке, безумовно, тісно пов’язувалося з масовою підготовкою грамотних військових кадрів. Тому, згідно з наказами Першої конференції ОУН(Б), Крайовий військовий штаб (який у свій час активно готував антирадянське повстання в західноукраїнських областях) перейшов до організації мережі підпільних “старшинських і підстаршинських шкіл”.

У Штабі створили два регіональні відділення — Рівненський крайовий військовий штаб для північно-західних українських земель та Львівський крайовий військовий штаб для західних українських земель⁵¹. Офіцерські курси і школи організовувалися або в повному підпіллі, або цілком легально, під виглядом інших навчальних установ. Через їхні стіни були зобов’язані пройти всі без винятку члени ОУН(Б)⁵². Найбільшою підготовчою базою для оунівців стала школа військових кадрів “Тигри”, що діяла в Долинському районі сучасної Івано-Франківської області. В ній протягом 1941—1942 рр. навчалися три тисячі бойовиків, які пізніше очолили загони УПА, військові штаби, повстанські розвідслужби⁵³. Іншу таємну офіцерську школу ОУН(Б), відкриту в м. Мости Великі (Львівська область), очолював безпосередньо шеф оунівського військового штабу,

тоді ще сотник (капітан) Д. Грицай. На цих курсах готували головним чином старших офіцерів, яких планували використовувати насамперед для роботи в штабах. Неподалік від Мостів Великих у містечку Поморяни була створена підстаршинська школа, яку очолював поручник О. Карачевський (Свобода). В ній готувалися кандидати виключно на молодші офіцерські звання і тільки після перебування в її стінах оунівець, котрий раніше не мав жодної серйозної військової підготовки, міг продовжувати навчання на офіцерських курсах⁵⁴.

Поряд з безпосередніми військовими школами бандерівці організовують у містах і селах Західної України таємні курси радистів та санітарів⁵⁵.

Відомості про легально діючі українські офіцерські школи та курси можна почерпнути знов-таки з донесень радянських розвідувальних органів. У доповідній записці на ім'я М. С. Хрущова й Т. А. Строкача командир об'єднаних партизанських загонів Рівненської області О. Ф. Федоров писав: "Націоналісти використовують всі легальні можливості для підготовки своїх військових та бойових кадрів. Так, у місті Луцьку організована школа підготовки військових кадрів низових організацій, у якій навчається до 600 осіб молодого віку 18—24 років. Курсанти одягнені в стару польську військову форму. Школа існує під виглядом підготовки сільськогосподарських працівників. Подібні школи існують в селах Лаврове і Пличанове Волинської області, по 100 чол. у кожній. Школа у селі Шпанове біля Рівного налічує до 200 слухачів, серед яких є й дівчата. На початку квітня (1943 р. — І. П.) німці всі школи розігнали, а частину слухачів відправили до концтаборів за антинімецьку діяльність"⁵⁶.

Загалом, сучасні дослідники стверджують, що восени 1941 р. на території Західної України бандерівська вітка ОУН зуміла організувати 37 офіцерських шкіл та польових вишкільних таборів, у більшості з яких навчалися від 300 до 500 курсантів⁵⁷.

Таким чином, зазнавши невдачі у своїх планах створити союзню з Німеччиною українську армію, керівники революційної ОУН спробували сформувати, як влучно висловився у своїх спогадах Б. Казанівський, мережу української народної міліції "під окремим проводом", яка, на переконання керівників ОУН(Б), мала б стати своєрідною "кузнею кадрів" для майбутнього війська, опорою місцевої адміністрації, а також символом дружнього ставлення українських націоналістів до німецької влади (навіть після того, як остання відмовилася визнавати суверенність відновленої 30 червня 1941 р. держави). Така лояльна щодо німців позиція тривала до кінця літа 1941 р., коли стало очевидним, що Німеччина має стосовно України зовсім інші плани, ніж оунівські лідери. Остаточним свідченням ворожого ставлення нацистського керівництва до вимог українців було розгортання масштабних репресій проти бандерівської Організації, у тому числі й проти створеної ОУН(Б) народної міліції. Загони міліціонерів розпускали, а командирів арештовували або знищували. Подібний розвиток подій змусив "крайових провідників" ОУН(Б) після Першої конференції розпочати поступову і плавну переорієнтацію своїх прихильників з пронімецьких на антинімецькі рейки. За твердженням А. Кентія: "Цей крок давався нелегко, він не був одноактним, вагання залишалися, адже мова йшла про принципову переоцінку старого курсу, який тривалий час зв'язував ОУН з Німеччиною, про розрив особистих зв'язків, тощо. Крім того, слід було рахуватися і з тим, що провідні діячі ОУН С. Бандери перебували у ролі заручників у бувших співників"⁵⁸.

Першими кроками в напрямі переходу на протинімецькі позиції були акції, пов'язані зі створенням нелегальних та напівлегальних вишкільних курсів для навчання молодших і старших офіцерів. Цей момент став фак-

тично початком підготовки до збройної боротьби з німцями. Останні розуміли, що це робилося не для боротьби з Червоною армією, яка в жовтні-листопаді 1941 р. ще продовжувала свій відступ до стін Москви, а виключно для ґрунтовної організації масштабного повстання проти німецької окупаційної влади, котра (і це стало очевидним для членів Революційного проводу) не збиралася поступатися чи ділитися владою з ОУН.

Значний обсяг роботи, проведений при створенні 37-ми шкіл і таборів для навчання курсантів, свідчить, що оунівці прагнули у стислі строки підготувати еліту повстанської армії. Подальше зволікання могло завершитися тим, що німецькі каральні органи просто заарештували б усіх провідних діячів націоналістичного руху, позбавивши його таким чином будь-якої можливості для ведення активного збройного опору в майбутньому.

Підбиваючи загальні підсумки вивчення ходу реалізації передвоєнних планів ОУН(Б) на території УРСР з моменту нападу Німеччини на Радянський Союз, слід підкреслити, що робота над організацією регулярних збройних сил показала, що ОУН(Б) на літо 1941 р. не мала достатньої кількості офіцерів та належного рівня матеріально-технічного забезпечення для того, щоб власними силами створити армію. Надії ж, які покладалися лідерами Революційного проводу на допомогу вермахту, виявилися цілком марними. Керівництво окупаційних військ не лише не сприяло утворенню “союзного з Німеччиною українського війська”, але чинило перепони всіляким спробам централізації чи координації дій загонів УНРА та міліції.

Негативне ставлення німецької окупаційної влади й армійського керівництва до втілення в життя військових планів бандерівського Проводу змусило керівників Організації з жовтня 1941 р. розпочати поступовий перехід на антинімецькі позиції і повернутися до прихованих, нелегальних методів боротьби. Першими кроками на цьому шляху стали заходи націоналістів, спрямовані на відкриття власних підпільних офіцерських шкіл та курсів. Посилена увага до підготовки військових кадрів була значною мірою зумовлена тим, що відсутність достатньої кількості офіцерів особливо рельєфно проявилася при спробі організувати УНРА. Отже, підпільні військові школи ОУН(Б) стали найголовнішим постачальником офіцерських кадрів для майбутньої УПА. Через них пройшли фактично всі найвідоміші повстанські командири, які своїм бойовим мистецтвом, особистою відвагою та мужністю засвідчили досить високий рівень професійної й ідеологічної підготовки, який був притаманний військовим школам ОУН(Б) у 1941–1942 рр.

¹ В боротьбі за Українську державу (есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни). — Львів, 1992. — С. 18–19.

² С т е ц ь к о Я. 30 червня 1941 року. Проголошення відновлення державності України. — Торонто — Лондон, 1967. — С. 147.

³ Держ. арх. Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), фонд припинених справ, спр. 70138, т. 1, арк. 72–73.

⁴ М е ч н и к С. В підпіллі революційної ОУН. — Львів, 1993. — С. 17.

⁵ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955. — Мюнхен, 1955. — С. 96–97.

⁶ К е н т і й А. В. Нарис історії Організації українських націоналістів у 1941–1942 рр. — К., 1998. — С. 10.

⁷ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. — Львів, 1997. — Кн. 2. — С. 69, 70.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 931, арк. 147–148.

⁹ Там же, ф. 57, оп. 4, спр. 343, арк. 11.

- ¹⁰ А р т ю ш е н к о Ю. Події і люди на моєму життєвому шляху боротьби за Державу, 1917—1966. — Чикаго, 1966. — С. 126.
- ¹¹ Б у л ь б а - Б о р о в е ц ь Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 73.
- ¹² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 41, арк. 2.
- ¹³ Там же, арк. 3.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Там же, арк. 3—4.
- ¹⁶ Там же, арк. 4.
- ¹⁷ Там же, арк. 5.
- ¹⁸ Там же, арк. 6.
- ¹⁹ Там же, арк. 6—7.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Там же.
- ²² Там же, спр. 23, арк. 11.
- ²³ Б у л ь б а - Б о р о в е ц ь Т. Назв. праця. — С. 48—53.
- ²⁴ ДА СБУ, фонд друкованих видань, спр. 376, т. 24, арк. 30.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 7 зв. — 8.
- ²⁶ Там же, оп. 2, спр. 32, арк. 2 зв.
- ²⁷ Там же, оп. 1, спр. 15, арк. 9—29.
- ²⁸ Там же, спр. 39, арк. 3.
- ²⁹ Там же, оп. 2, спр. 20, арк. 10.
- ³⁰ К е н т і й А. В. Назв. праця. — С. 28—29.
- ³¹ Україна в Другій світовій війні. Збірник німецьких архівних матеріалів. Зібрав і впорядкував В. Косик. — Львів, 1997. — Т. 1. — С. 177—178.
- ³² П и к е р Г. Застольные разговоры Гитлера. — Смоленск, 1998. — С. 199—200.
- ³³ К о л е с н и к А. Грехопадение. Генерал Власов и его окружение. — Харьков, 1991. — С. 58—59.
- ³⁴ С т а х і в Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя. — К., 1995. — С. 92.
- ³⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 1, арк. 62, 63—64.
- ³⁶ Там же, спр. 32, арк. 1—10, оп. 1, спр. 26, арк. 1—2.
- ³⁷ Україна в Другій світовій війні. Збірник німецьких архівних матеріалів. — Т. 1. — С. 167.
- ³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 115, арк. 17.
- ³⁹ Україна в Другій світовій війні. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1. — С. 215, 216.
- ⁴⁰ Там же. — С. 215.
- ⁴¹ К е н т і й А. В. Назв. праця. — С. 81.
- ⁴² Н и н с з а к Т. OUN — German Relations, 1941—1945 // German-Ukrainian relations in historical perspective. — Canadian Institute of Ukrainian Studies. — Toronto-Edmonton, 1994. — P. 179.
- ⁴³ К е н т і й А. В. Назв. праця. — С. 81.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 3, арк. 24.
- ⁴⁵ К о с и к В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Львів, 1992. — С. 544—545.
- ⁴⁶ К и р и ч у к Ю. Історія УПА. — Тернопіль, 1991. — С. 8.
- ⁴⁷ Б у т к о С. В., К е н т і й А. В. На шляху до збройного чину. Інструкція до проведення в життя цілості діяльності ОУН // УІЖ. — № 4. — 1998. — С. 110.
- ⁴⁸ К е н т і й А. В. Назв. праця. — С. 93.
- ⁴⁹ М і р ч у к П. Українська Повстанська Армія 1942—1952. — Львів, 1991. — С. 29.
- ⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 124, арк. 26—27.
- ⁵¹ Б е д р і й А. Українська Держава відновлена актом 30 червня 1941 року. — Нью-Йорк — Лондон — Мюнхен — Торонто, 1981. — С. 25—26.
- ⁵² К и р и ч у к Ю. Назв. праця. — С. 12.
- ⁵³ Б е д р і й А. ОУН і УПА. — Нью-Йорк, 1983. — С. 23.
- ⁵⁴ Б е д р і й А. Українська Держава відновлена Актом 30 червня 1941 року. — С. 25.
- ⁵⁵ М і р ч у к П. Назв. праця. — С. 30.
- ⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 527, арк. 3.
- ⁵⁷ К е н т і й А. В. Назв. праця. — С. 95.
- ⁵⁸ Там же. — С. 96.